Biró A. Zoltán

Csíki-medence: térségi társadalmi körkép

A Hargita megyei Csíki-medencében végzett survey-vizsgálat keretében 1.150 fős reprezentatív mintán végeztünk adatfelvételt. A vizsgálatot a magyarországi szakmai partnerekkel közösen kialakított módszertan és kérdőív alapján 10 településen végeztük. A minta alapját az ezeken a településeken élő, munkavállalási korú, 15-55 év közti népesség alkotta[1]. A térségben ez volt az első olyan komplex vizsgálat (survey, mélyinterjúk, személyes részvételen alapuló terepmunka, eset-elemzések) amely a térségi társadalom működésének alapvető összefüggéseit a családi háztartások elemzése révén igyekezett megragadni, s amelynek eredményei viszonyítási alapot kínálnak a későbbi, tágabb körú vagy lokális léptékű hasonló tematikájú vizsgálatok számára.

(…)

4. Az egyéni-családi erőforrások korlátozottsága

Romániában, s a vizsgált régióban különösen, a rendszerváltás alapmotívuma a magántulajdon, az egyéni kezdeményezés visszaállítása volt. A régió minden családja fontosnak tartotta, hogy a szocializmus alatt kialakult függő, bérmunkás-jellegű léttől megszabaduljon, s úgymond „saját lábra álljon". A tanulmány első részében részletesen bemutattuk, hogy a kommunista rezsim a családi magán-tulajdont majdnem teljesen megszüntette, ugyanakkor szigorú szabályozással és ellenőrzéssel akadályozta a családi léptékű tőkefelhalmozást. Az 1989-es váltás után a családok azt tartották a legfontosabbnak, hogy minél hamarabb visszaszerezzék azt, amit a téesz alakításakor elvettek tőlük. Abban bíztak, hogy az így visszaszerzett tulajdon elegendő alap lesz a családi háztartás működtetéséhez, az egyéni kezdeményezések fenntartásához. Azt hitték, hogy ha 1962 előtt ez a családi vagyon elég volt a fennmaradáshoz, a tisztességes megélhetéshez, akkor a mai piacgazdasági viszonyok közepette is elég lesz.

---

[1] A kutatás az MTA PTI kutatóinak irányításával, a bécsi székhelyű IWM támogatásával zajlott. A teljes anyag megjelent: Laki–Biró: A globalizáció peremén, MTA PTI Budapest 2001. (részlet)

A kutatás keretében megvizsgáltuk azt, hogy 1989 előtt milyen családi erőforrás készletek alakulhattak ki, s természetesen azt is, hogy 1989 után hogyan módosult a családi erőforrás készletek nagysága, szerkezete. Igen fontos annak tisztázása, hogy a családi háztartások, az egyéni és családi kezdeményezések mire alapozhatnak a mai piacgazdasági körülmények között.

Az 1989 előtti időszakban a régió háztartásai számára a mezőgazdasági munka két szempontból is kiemelt fontossággal bírt. Egyrészt: az 1970-es évek előtt ennek a régiónak majdnem minden lakosa rurális környezetben, mezőgazdasági munkavégzésben (is) szocializálódott. A növénytermesztést, az állattenyésztést, a mezőgazdasági eszközkészítést stb. szüleiktől tanulták. Nem mint mesterséget, hanem mint életformát jelentő, családi önellátó gazdálkodást. Másrészt: a helyi léptékű közösségi tudás rendszerében a kétkezi munkavégzés, ezen belül a mezőgazdasági termelő munka a norma- és értékrend kulcsfontosságú elemét képezte. Aki nem gazdálkodott, az „nem volt ember". Mindehhez hozzáadódott az, hogy a családi mezőgazdasági termelés az iparosítás és urbanizáció folyamatában végig fontos maradt.

13. táblázat
A népesség megoszlása a saját (családja) mezőgazdasági kistermelése államszocializmusbeli jellegének megítélése szerint (százalékban)

A mezőgazdasági kistermelés jellege	
-nem foglalkoztak mezőgazdasági kistermeléssel	56,5
-csak saját szükségletre termeltek	34,6
-saját szükségletre, de ami maradt eladták	7,7
-saját szükségletre, plusz volt olyan termék, aminek zömét eladták	0,6
-saját szükségletre, plusz volt olyan termék amit kizárólag eladásra termeltek	0,4
-csak eladásra termeltek	0,0
-ismeretlen	0,2
Összesen	100,00

A kérdezettek majdnem fele (44%) olyan családban élt, amelyben a rendszerváltás előtt mezőgazdasági kistermeléssel rendszeresen és kiemelten foglalkoztak De valamilyen csekély mértékben gyakorlatilag minden család érintett volt ilyen

tevékenységben, ha másként nem, akkor a falusi szülőkhöz való rendszeres hazajárás révén. A megkérdezettek közel fele számára a mezőgazdasági tevékenység a napi tevékenységszerkezet integráns része volt. Majdnem mindenki saját kezűleg is részt vállalt a termelésben (91%), méghozzá egyharmaduk (29%) naponta, több mint egynegyedük (27%) amikor szükség volt rá, szintén egynegyedük (25%), amikor otthon volt, alkalomszerűen vett részt a mezőgazdasági kistermelésben.

A kistermelést a saját háztartás (szűk család és a közeli rokonok) szükségleteinek kielégítésére való törekvés (79%) és a családok által fel nem használt termékek eladásának a gyakorlata (18%) határozta meg. Az ennél magasabb fokú gazdálkodást folytató családok száma elhanyagolhatóan kevés. Utóbbiak a saját szükségletre való termelés mellett olyan növényi/állati termékeket is előállítottak, amelynek „zömét" (1,4% állítja ezt) vagy „egészét" (0,8%) eladásra szánták. Egyetlen eset sem volt, amikor csak eladásra termelt volna valaki.

Ezek az adatok – a magyarországi régióval összevetve – a piacosodás szinte teljes hiányára utalnak. Ennek véleményünk szerint 3 oka van. Az első az, hogy ebben a régióban nem alakult ki a termelő családok és a téesz-ek, illetve szövetkezetek között a magyarországi gyakorlathoz hasonló termelési és értékesítési kapcsolat. Ezért ha valaki piacra akart termelni, akkor neki magának kellett mindent előteremtenie, s magát az értékesítést is megszerveznie. A második ok mentális jellegű: ebben a régióban helyi, regionális hatósugarú értékesítés jöhetett volna szóba, ilyesmivel foglalkozni azonban itt „szégyennek" számít. Ha valaki megvásárolja és elviszi a háztól a felesleget, az rendben van, de ha ez nem működik, akkor „nem állnak ki a piacra" vele. Kivétel az állatok eladása, de az is mértékkel. A harmadik ok a hagyományos kulturális mintákban rejlik: az élőmunkára és munkacserére alapozó, közösségi normakontroll alatt lévő családi gazdálkodási gyakorlat akkor sem tud könnyen piacgazdasági szabályokra átváltani, ha a család tagjai ezt szeretnék, vagy kezdeményezik.

A rendszerváltást követően egyik napról a másikra visszaállították az 1962 előtti (a téesz-ek létrehozása előtti) tulajdonviszonyokat. A téesz-ek földterületeit azonnal szétosztották és egyéni használatba vették, az állatokat és épületeket (ha voltak) szétosztották. Jogilag nem, de a használat szintjén a családok gyorsan földtulajdonhoz jutottak. Ez jelentette mindmáig a legfontosabb tulajdonszerzést, ehhez képest az elbocsátási végkielégítések nem játszottak jelentős szerepet. Az államosítás során elvett ingatlanok visszaadása vagy kárpótlása jelenthetett volna még egy kisebb réteg számára vagyonszerzési lehetőséget, de ez a folyamat még tart.

Az elbocsátottak közel háromnegyede (71%), saját bevallása szerint semmilyen végkielégítést sem kapott. A kevesek által készhez kapott pénzek összege többségük számára az elbocsátás utáni megélhetés biztosítására volt csak elég.

A kérdezettek közül 136 személy (12%) jelezte, hogy a mezőgazdasági szövetkezetből kihozott valamilyen vagyontárgyat. Ez 95%-ban tehenet, juhot esetleg lovat jelent, de 3 személy mezőgazdasági gépet hozott ki. Ezek nem jelentettek olyan értéket, amellyel valamilyen egyéni kezdeményezésbe, vállalkozásba lehetett volna fogni.

14. táblázat.
A különböző iskolázottságú csoportok megoszlása aszerint, hogy a tulajdonukban van-e megművelhető földterület vagy nincs (százalékban)

A kérdezett, illetve családja tulajdonában…	Befejezetlen általános	Befejezett általános	Szakmunkás képző	Középiskola	Felsőfokú végzettség	Összesen
-van megművelhető földterület	63,5	63,8	54,8	38,7	31,0	49,5
-nincs megművelhető földterület	36,5	36,2	45,2	61,3	69,0	50,5
Összesen	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

A vizsgált népesség közel fele (49,5%) olyan család tagja, amelyik földtulajdonnal rendelkezik. Ez az arány a valóságban egészen bizonyosan nagyobb, vagy nagyobb lesz. A mintába sok olyan városi család került bele, amely azért nem rendelkezik földterülettel, mert a földtulajdon még a falun élő szülők nevén van. Miközben a szülők nevén lévő földeken dolgoznak, jogi szempontból nem földtulajdonosok.

A bevallottan földtulajdonosok körében megvizsgáltuk az iskolai végzettség és a földtulajdon közti összefüggést. Eltérően a magyarországi eredménytől, ebben a régióban nincsen olyan számottevő réteg, amelynél az alacsony iskolai végzettséghez a földtulajdon hiánya kapcsolható.

A földterülettel rendelkezőkről a következő adatokat tudjuk elmondani. Településtípus szerint a városban lakók 17 százaléka, míg a falvakban lakók háromnegyede (75%) birtokol földet. A városiak aránya, mint fentebb jeleztük, tulajdonképpen magasabb (lesz), amikor jogilag is tulajdonossá válnak. Az életkori

megoszlás szerint nem találunk figyelemre méltó jelenséget, minden korcsoportban kb. ugyanolyan arányban vannak a földtulajdonosok, mint azok, akiknek a családjában nincs megművelhető földterület (50% körül mozog az arány minden korcsoportban).

A földbirtokok több mint egyharmadának (37%) nagysága 1 hektár alatti, másik közel egyharmadának (31%) pedig 1-2,9 hektár. További 16 százalékának a nagysága 3 és 4,9 hektár között van. Az 5-10 hektáros földbirtok ritkább, a földtulajdonosok alig egytizede mondhatja ezt. A 10 hektár fölötti földtulajdonosok aránya még a birtokosok között sem számottevő (1,4%), ha pedig számukat a kérdezettek egészére vetítjük, akkor arányuk az egy százalékot sem éri el (0,7%). A vizsgált népességben senki nem rendelkezik 20 hektárnál nagyobb földterülettel.

A fenti adatok tulajdonképpen egy „paraszttársadalom" képét vetítik elénk. Egy olyan, meglehetősen „anakronisztikus" paraszttársadalomét, amely kis földterületen, a család saját munkaerejére alapozva a családi élelmiszerszükséglet alapszintű ellátására törekszik.

A földbirtokosoknak csak 6 százaléka jutott a földhöz nevesítés során, többségük (83%) vette és/vagy örökölte. A földek döntő többsége a legszűkebb család birtokában van: 35 százalék a kérdezett személy, 10 százalék a házastárs tulajdona vagy közös tulajdon, 38 százalék földterület az adatközlők bevallása szerint még a szülők birtokában van.

15. táblázat.
A városban és a falvakban élő földtulajdonosok megoszlása a birtokukban levő földterület nagysága szerint (százalékban)

A lakóhely típusa	Ismeretlen	1 ha alatti	1-2,9 ha közti	3-4,9 ha közti	5-9,9 ha közti	10-20 ha közti	Összesen
Város	6,5	50,5	24,7	7,5	9,7	1,1	100,0
Vidék	0,4	34,4	33,2	18,0	12,5	1,5	100,0
Összesen	**1,4**	**37,1**	**31,8**	**16,3**	**12,1**	**1,4**	**100,0**

A földtulajdonoknál a leggyakoribb (41%) a szántó és a rét, legelő együttes tulajdona. Ezen kívül csak szántó területe a földbirtokosok 17 százalékának van, csak legelő elenyésző arányban van. Szántó és kert 8 százalék, csak kert 3 százalék.

A gazdálkodás természetéről árulkodik az eszközállomány. Kéttengelyes kis vagy nagy traktor a földtulajdonosok 10 százalékának van.(57 darab traktor) A traktorok 61 százaléka 10 évesnél öregebb, tehát a rendszerváltás előtt vették őket, vagy kézből vásárolták. Az adatfelvétel még a következőket rögzítette: 8 db motoros kapa, 9 motoros permetező, 5 fejőgép, 3 kombájn (mindhárom 6 évesnél öregebb), 7 egyéb betakarító gép.

A termények tárolása egyáltalán nem megoldott. A földtulajdonosok 10 százalékánál áll magtár vagy más tároló épület a rendelkezésre, ebből 18 db épült 1990 után. Ezek az adatok nyilván kimondottan csak a tárolási céllal készített épületekre utalnak. Faluhelyen, a város peremrészein minden udvaron van termények tárolására alkalmas pince, illetve „csűr" (állatok tartására, tárolásra egyaránt alkalmas épület). A tömbházlakások pincéi szintén olyan tárolóhelyek, amelyek a családi terményszükséglet tárolására alkalmasak.

Az elmondottak megerősítik azt a kijelentést, amelyet a birtokszerkezet kapcsán korábban megfogalmazunk. Olyan családi erőforrás készletek jellemzik a régiót, amelyek a személyi kézimunka alapján, jelentős pénzügyi kiadások mellett (géphasználat bérlése, vegyszerek vásárlása stb.) elsősorban a családi élelmiszerszükséglet biztosítását célozzák. A pénzforrások szűkössége folytán a földek egy része megműveletlen marad, illetve alacsony terméshozamot biztosít. Ezt a szerkezetet és gyakorlatot abban az értelemben nevezzük „archaikusnak", hogy az 1962 előtti családi gazdálkodást tekinti követendő modellnek. A mezőgazdasági termelés nyomán a burgonya értékesítéséből, illetve állatok eladásából juthat a család pluszjövedelemhez. Mindkét értékesítési forma értékesítési szervezetek bevonása nélkül történik. Ehhez a családi alapú termeléshez nem kapcsolódnak szakmai szolgáltatások, nem támogatják hitelek, nincsenek beépített garanciák. A termelés minden évben sikerül valahogy, s az eredménytől, illetve az értékesítési szerencsétől függően több-kevesebb pénz hoz. A piacgazdasági folyamatok közepette ennek a családi gazdálkodási formának teljes mértékben szigetjellege van. Az igen kisszámú, farmergazdaságra törekvő vállalkozótól eltekintve ez a családi gazdálkodási modell a domináns.

Arra a kérdésre, hogy „véleménye szerint a mezőgazdasági termelésüknek milyen szerepe van az önök megélhetésében", a földtulajdonosok döntő része (95%) a termelésnek valamilyen szerepet tulajdonított a megélhetésben. A válaszadók 35 százaléka „kis", 43 százaléka „közepeset", valamint 16 százaléka „nagy" szerepet. Arra a kérdésre, hogy a „mezőgazdasági termelésüknek milyen szerepe

van a háztartás pénzgazdálkodásában", más válaszszerkezetet kaptunk. (Lásd a 18. Táblát) A földtulajdonosok több, mint fele (56%) azt válaszolta, hogy családi gazdálkodás mellett „élelmiszerekre nem kell annyit költeni", további kétötödük (34%) pedig azt, hogy a háztartás szükségleteinek kielégítésén túl „némi pénzbevételhez is hozzájutnak" és csupán néhányan (3%) jelezték, hogy „jelentősebb bevételekhez is jutnak általa".

A vizsgált földbirtokosok 5 százalékáról sem mondhatjuk el, hogy piaci szereplő (ha az a kritérium, hogy van-e biztosítása a mezőgazdasági termékekre). Alig 33-an állították, hogy van biztosításuk. (legtöbbjüknek tehénre (13 személy), lóra (6 személy), valamint burgonyára (néhányan).

Valamilyen terményre vagy állatra 17 személynek volt szerződése! (ráadásul ebből 10-nek tejre, ami jelenthet szóbeli egyezséget is).

16. táblázat.

A népesség megoszlása a jelenlegi mezőgazdasági termelésnek a háztartás pénzgazdálkodásában betöltött szerepe megítélése szerint (százalékban)

A mezőgazdasági termelés szerepe a háztartás pénzgazdálkodásában	
-nem foglalkozik mezőgazdasági kistermeléssel	45,3
-nincs szerepe	3,6
-élelmiszerekre nem kell annyit költeni	30,5
-élelmiszerekre nem kell annyit költeni, plusz némi pénzbevéltelhez is hozzájutnak általa	18,7
-jelentősebb pénzbevételei vannak ezáltal	1,9
Összesen	100,0

A vizsgált földbirtokosok 5 százalékáról sem mondhatjuk el, hogy piaci szereplő (ha az a kritérium, hogy van-e biztosítása a mezőgazdasági termékekre). Alig 33-an állították, hogy van biztosításuk. [Legtöbbjüknek tehénre (13 személy), lóra (6 személy), valamint burgonyára (néhányan).] Valamilyen terményre vagy állatra 17 személynek volt szerződése (ráadásul ebből 10-nek tejre, ami jelenthet szóbeli egyezséget is).

A számadatok egyértelműen arra utalnak, hogy a családi alapú gazdálkodásnak elsősorban pénzkiváltó szerepe van. Nem hogy nem gyakorolják, de nem is nagyon ismerik a szerződéses és biztosításos termelés gyakorlatát. Ebben az

értelemben ezeknek a családoknak a mezőgazdasági gyakorlata olyan praxist tart életben, amely inkább kizárja őket a piacról, mintsem integrálná oda. A szétaprózott birtokszerkezetre támaszkodó, az önellátásra, kiegészítő pénzszerzésre koncentráló, folyamatában és eredményében esetleges mezőgazdasági gyakorlatot folytatók ebben a régióban jóindulattal sem nevezhetők piaci szereplőknek.

A rendszerváltás elmúlt évtizedének folyamatai megoldottak ugyan bizonyos vagyon rehabilitációs kérdéseket (újabban megoldódni látszik az erdőtulajdonok kérdése is), nem tudtak azonban olyan folyamatokat generálni, amelyek a tulajdonhoz jutó családokat elindítja a piaci integráció irányába.

Röviden meg kell néznünk azt is, hogy milyen szerepet játszanak a vállalkozások a családi erőforrás szerkezetben. A vállalkozás nemcsak módot nyújt arra, hogy a család ténylegesen is önálló egzisztenciát hozzon létre a maga számára, hanem az is jellemző rá, hogy kikényszeríti a piaci szerkezethez való igazodást. Nem ad módot az olyan szigetszerű életformára, mint amilyent a családi mezőgazdasági tevékenység kapcsán láttunk.

A medencében élők 31 százaléka állította magáról, hogy a rendszerváltást követően ő maga vagy a családja részt vett valamilyen vállalkozásban. A vállalkozási hullám gyors felfutására 1990-1992 között került sor, amikor a vállalkozások több mint felét (57%) alapították. A hullám később némileg csillapodott, 1995-ig a vállalkozások 80 százalékát alapították. 1998 után már csak kevesen (7%) vágtak bele vállalkozásba. Az alapítók köre döntően a szűk családra koncentrálódott: elsősorban a kérdezettre és házastársára (26%). A kérdezett valamint házastársa a gyerekeivel, testvéreivel együtt (17%), a szülőkkel együtt (10%) vagy csak a szülők (após, anyós is beleértve) pedig 4 százalék, egyéb kombinációk a szűk családi körön belül 6 százalék. A tágabb rokonsággal (1,9%) vagy a barátokkal, munkatársakkal (8%) való közös vállalkozás már ritkábban fordul elő.

A vállalkozások az alábbi területre koncentrálódnak: mezőgazdaság (64%), kereskedelem (14%), ipar és személyi szolgáltatás (7-7%). Vállalkozási formák: kft 18 százalék, a betéti társaságok aránya nem éri el az egy százalékot, a szövetkezet sem (lásd a 19. táblázatot).

17. táblázat.

A különböző profilú vállalkozások megoszlása a vállalkozás formája szerint (százalékban)

A vállalkozás formája	Kereskedelem	Mezőgazdaság	Ipar, építőipar	Személyi szolgáltatás	Egyéb	Összesen
Betéti társaság					4,5	0,3
Kft.	64,2	0,8	38,7	53,9	13,6	17,7
Szövetkezet	1,9		3,2			0,5
Részvénytársaság			3,2	3,8		0,5
Családi egyesülés	22,6	26,0	22,6	15,4		22,9
Egyéni vállalkozó	3,8	11,0	25,8	15,4	4,5	11,2
Nincs bejegyzett vállalkozása		60,4	3,2	3,8	9,1	39,8
Egyéb	7,5	1,7	3,2	7,7	68,1	7,0
Összesen	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

A vizsgálat pillanatáig a vállalkozások 16 százaléka szűnt meg, elsősorban a kereskedelem területén volt számottevőbb a tevékenységek beszüntetése.

Vállalkozni szeretne a megkérdezettek 13 százaléka. A profil kereskedelem (17%), mezőgazdaság (9%), ipar (14%) és személyi szolgáltatás (21%). Az adatok a vállalkozási hajlandóság (vagy vállalkozási kényszer) viszonylag magas szintjét jelzik. A vállalkozások tekintetében külön kell elemezni a viszonylag szűkkörű városi vállalkozói réteget, valamint a „háztartási alapú" vállalkozásokat. Ez utóbbiak – tapasztalataink szerint – szerkezetüket és működésmódjukat tekintve inkább a mezőgazdasági tevékenységhez hasonlítanak. A néhány főt foglalkoztató vállalkozások a családon belüli önfoglalkoztatás műhelyei, a komolyabb felfutás ígéretét nem hordozzák magukban, inkább kiegészítő szerepük van.

Fontos információt nyújthat még a gépkocsipark elemzése. A megkérdezettek 16 százaléka él olyan családban, amely birtokol személygépkocsit. A vállalkozásba kezdők családjainak már 38 százalékában van autó, 3 százalékában kettő is. A mezőgazdaságban vállalkozók 21 százalékának van autója. A gépkocsipark összetétele: 74 százalékban keleti gyártmány, csak 17 százalék nyugati. A fele (50%) 10 évnél öregebb és csupán 18 százalékuk 3 évnél fiatalabb. A mezőgazdasággal foglalkozók körében az autók 46,3 százaléka 10 évesnél öregebb, 70,4 százalékuk

keleti márkájú. A kereskedelemben dolgozók körében már 38,1 százalék a nyugati márkájú kocsi, 40,9 százalékuk pedig 6 évnél fiatalabb. Az autópark jellegét meghatározza a vidék gazdasági ereje, valamint az a tény, hogy az autópiac csak 1989 után nyílt meg.

(…)

Összefoglaló megjegyzések

1. A vizsgált régióban a gazdasági szerkezetváltás rendkívüli módon elhúzódott. Ennek eredményeként a munkaerőpiac szétesése és újjászerveződése is elhúzódó, előre- és hátralépésekkel tarkított, határozott és kiszámítható trendet nem mutató folyamattá vált. A régió életét jelentékenyen befolyásoló beruházások, a munkaerőpiac átalakulását kiszámítható irányba terelő bérmunkaformák nem alakultak ki.

2. A munkanélküliség, illetve a munkanélküliségi állapot mint fenyegetés gyakorlatilag minden családot érintett. Jelentős rétegekre még ezután kerül sor (adminisztrációs intézmények, az értelmiségi munkakörök jelentős része, különösen a nagy állami szolgáltató vállalatok keretében dolgozók).

- A családi háztartások szintjén az elmúlt tíz évben sokféle kísérlet történt (munkahelymegtartás, munkahelykeresés, munkahelyváltás, családi vállalkozás). Ma már bizonyítottnak vehető, hogy a régió családi háztartásainak nagyobb része stagnálásra, kivárásra, az elért életvezetési gyakorlat szinten tartására rendezkedett be. Ez egyfajta sündisznóállás, amelynek szakmai szempontból kétféle megítélése lehet. Értelmezhető ez a folyamat olyan reakcióként, amely fogyasztás-visszafogás és más technikák révén megőrzi a család integritását, mintegy „dobozolja" a családot egy jobb időszakra. De értelmezhető úgy is, mint a piacgazdaságtól való elzárkózás, peremre sodródás. Megítélésünk szerint nem csupán az értelmezés nyitott, hanem maga a folyamat is.

Az elhúzódó szerkezeti átalakulás és a foglalkoztatás terén mutatkozó kiszámíthatatlanságok a munkaerő-pozíciók olyan típusait alakították ki, amelyeket a háztartások kénytelenek tudomásul venni. Ugyanakkor az egyik vagy másik típusba való belesodródáson a háztartások – saját erőforrásaik révén – nem nagyon tudnak változtatni. A legfontosabb típusok a következők:

- a munkaerőpiacon tartósan bennmaradók (hivatali és szolgáltatói szférában dolgozók, kapcsolataik révén újabb és újabb munkahelyet szerzők, átképzéssel és profilváltással váltani tudók);

- időszaki vagy tartós munkanélküliek (időszaki alkalmazás különböző munkahelyeken, időszaki vendégmunka Magyarországon, közben tartós munkanélküli segély, jövedelempótló támogatás);
- a munkaerőpiacról korkedvezményes nyugdíjjal, leszázalékolással vagy más módon kimenekülők rétege;
- a munkaerőpiacról véglegesen kiszorulók (inaktívak, családi háztartásba visszavonulók);
- a magyarországi vendégmunkát tevékenységük középpontjába állítók.

Vizsgálatunk azt mutatja, hogy a munkanélküliek számát a hivatalos adatok a valóságosnál kisebb mértékben jelzik. A munkanélküliek mellett fontos réteg az inaktívak csoportja, ugyanakkor számítanunk kell olyan rétegre is, amely munkanélküli állapotát nem vallja be.

A fölvázolt helyzet kapcsán az alábbi rész-megállapításokat fogalmazhatjuk meg:

1. A régióban nincsen aktív munkaerőpiaci politika, maga a statisztikai nyílvántartás is későn indult be, pontatlan, és – paradox módon – viszonylag titkos. Az átképzési programok nyomán csak kevesen találnak munkát. A munkaerőpiac gondjaival foglalkozó intézményi keret 1998-tól kezdve működik komolyabban. Azonban mind a mai napig országos intézmény része, a megyei és helyi önkormányzatoktól függetlenül próbál tenni valamit. Ez a centralizált kezelésmód tulajdonképpen abszurd helyzet, nem teszi lehetővé regionális vagy településszintű stratégiák elgondolását.

2. A lakosság pénzbevételei rendkívül alacsonyak. Az állandó pénzhiányt a családok többféle önfoglalkoztatási formával, pénzkiváltó tevékenységekkel igyekeznek kompenzálni. A munkahely és a kiegészítő tevékenység együttesen is csak a családi életvezetés szintentartásához elegendő.

3. A háztartások jelentős részének helyzetét súlyosbítja az a tény, hogy vagy nincsen aktív kereső, vagy csak egyik családtag keres. Nehezebb a helyzet a nyugdíjasoknál, hiszen a nyugdíjak nagyobb része nem haladja meg a havi 50 USD összeget, ugyanakkor a falusi lakosság téesz nyugdíja nevetségesen alacsony. A pénzhiány részint jelentős kiegészítő foglalkoztatásra ösztönöz mindenkit (fekete és szürke zónába tartozó munkák), részint jelentős fogyasztásvisszafogási eljárásokat léptet életbe. A családi életvitel egyre fokozottabb mértékben a hiányok és a zavarok terepe lesz.

4. Az iskolázottság és a szakképzés szintje a vizsgált régióban ma komoly problémaként vetődik fel. A korábbi hangsúlyozottan egyszakos, illetve gyorstalpalásos képzés igazi hátrányai ma mutatkoznak meg. A mai középfokú képzés formalizmusa, tartalmi kiüresedése miatt a korábbi problémák újratermelődnek. Az iskolarendszernek a piaci rendszerhez való igazodása késik. A rugalmas és piackonform képzésre inkább az iskolarendszeren kívül van példa. A tanulás, mint a vertikális mobilitás csatornája, ma is fontos a szülők szemében.

5. A vizsgált régió családi háztartásainak nagy része csak annyi erőforrással rendelkezik, amennyi a mai helyzetben a szintentartáshoz, a stagnáláshoz elegendő. A téesz-ek megszüntetése és fölosztása után visszaállították a néhány hektáros, sok kis darabból álló fölbirtokokat. Állatállomány, termelőeszköz, anyagi háttér kevés van, amire mindenki alapoz, a családi kétkezi munkaerő, illetve a korántsem lebecsülendő munkacsere gyakorlata. Az utóbbi évben tisztázódni látszik az erdőtulajdon kérdése is, amely családonként 10 ha erdőt jelenthet. A vállalati tulajdonjegyek (kuponok, részvények) gyakorlatilag senkinek semmit nem hoztak.

Bár a családok vagyona nem jelentős, azt hangsúlyozni kell, hogy ennek a vagyonnak az 1989 utáni visszaszerzése jelentős eredmény volt. A családok arra törekedtek, hogy visszaállítsák azt a komplex önfenntartó rendszert, amelyet a téesz-ek létrehozása 1962-ben megszüntetett. A rehabilitációs folyamat az utóbbi 4-5 évben fokozatosan kifulladt. Egyelőre teljes a bizonytalanság a tekintetben, hogy a falusi családi háztartások sorsa merre alakul. A piacképes mezőgazdaság kialakulása felé csak igen kevesek számára van út (pl. néhány sikeres mezőgazdasági vállalkozó, aki bérelt földterületeken sikeres gazdálkodást folytat), más lehetőség egyelőre nem körvonalazódik.

6. A családi háztartás számára kiemelt értékkel bír minden olyan kiegészítő jellegű, a fekete vagy szürke gazdasághoz sorolódó tevékenység, amelynek pénzkiváltó szerepe van (alkalmi bérmunkák vállalása, mezőgazdasági termelés a ház körül vagy saját földterületen, erdőkitermelés stb.). Ide tartozik a munkacsere intézménye is, amelynek szintén jelentős szerep jut a pénzkiadások csökkentésében. Ugyanakkor a felsorolt kiegészítő tevékenységek esetenként pénzt is hozhatnak (terményeladás, alkalmi bérmunkáért kapott fizetés). Nagyon szűk az a réteg, amely nyíltan vagy áttételesen (pl. szülők segítése a fontos munkák idején, ezért cserébe otthon termelt élelmiszereket kap) ne lenne kapcsolatban valamilyen kiegészítő tevékenységgel.

7. A régió lakosságának egy része vállalkozás indításával próbált kitörési pontot találni. Vizsgálataink azt mutatják, hogy a vállalkozással foglalkozók jelentős része maga is fontos jövedelemként jelöli meg a más munkahelyen kapott fizetést, és fontosnak jelöli meg a mezőgazdasági kiegészítő tevékenységet is. Mindez arra utal, hogy a vállalkozások zöme maga is csak kiegészítő foglalkozás vagy kényszerűségből vállalt önfoglalkoztatás. Mivel a mezőgazdasági termékek eladását termelői igazolvány nélkül is meg lehet oldani, falusi környezetben nagyon kevés a vállalkozó. A régió középpontját jelentő városban néhány száz fős, regionális szinten sikeresnek nevezhető vállalkozói réteg van, amely mind magatartásában, mind pedig a piacgazdasághoz való igazodás tekintetében messze eltávolodott a régió lakosságától.

8. A régió lakosságának többsége az elmúlt évtizedet a várakozás, a bizonytalanság időszakának tekinti, és ugyanakkor az anyagi helyzet romlásáról számol be.

9. A vizsgált régióban az anyagi helyzet romlása identitásválságot is jelent. Ennek két összetevője is van. A lokális közösségek, az elsődleges vonatkozási csoportok kollektív normarendszerei mind a mai napig olyan referenciakeretet jelentenek, amely jelentős belső kritériumokat állít a családi, egyéni teljesítmény elé. Ezeknek a kritériumoknak ma nehéz, sokak számára lehetetlen eleget tenni (például az anyagi gyarapodás eredményeinek felmutatása, a gyerek tanulásának biztosítása, a családot alapító fiatalok számára lakás építése vagy vásárlása). Ellentmondásos a szélesebb körű társadalmi normákhoz és eszményekhez való igazodás is. A véleményszabadság, a demokrácia, a piacgazdaság látszólag fontos, de adataink szerint a megkérdezettek jelentős része a maga egészében utasítja el a jelenlegi állapotot, a jelenlegi társadalmi helyzetet, a maga célkitűzéseivel, normáival és szlogenjeivel egyetemben. Ez a helyzet érzékelhető „jobbra tolódást" jelez.

10. A vázolt helyzet trendszerűnek nevezhető jelensége az, hogy a családok működése és a társadalom intézményei közti kooperációs felület fokozatosan kisebbedik, maga a kooperáció fokozatosan gyengül. Az önkormányzat, az egészségügyi rendszer, az iskola, a munkaerőpiaci kérdéseket kezelő intézmények egyre kevésbé vállalnak részt a család problémáinak megoldásában. Ezért a családok működése fokozatosan szigetszerűvé válik. Viszonylag kivételt képez a lokális léptékű egyház, valamint a formális igazodási alkalmakat követelő etnikai politizálás (közös tüntetések és aláírások, szavazások). Ez a „visszavonulás" ambivalens jelenség. Védekezés, tartalékolási és felkészülési szándék egyfelől,

peremre sodródás, lemaradás másfelől. A régió családjai ezt a visszavonulásos gyakorlatot az 1989 előtti évtizedből, az ötvenes évek második feléből már ismerik. A kérdés az, hogy a 3. évezred elején, a globalizációs trendek sodrában is célravezető lesz-e? Egyelőre nincsen a régióban olyan szereplő, amelynek elképzelése és eszköztára lenne a helyzet kezelésére.